

Cezary Rzęchowski

ORCID: 0000-0001-7401-1085

UPJPII – Kraków

Milczenie i filozofia

Słowa kluczowe: Biblia, fenomenologia, milczenie, Husserl, Heidegger, Neher

Keywords: Bible, phenomenology, silence, Husserl, Heidegger, Neher

Mówienie o milczeniu na gruncie filozofii jest paradoksem. Skoro zakłada się, że milczenie jest negacją słowa, a filozofia wyraża się w słowie i poprzez słowo, to jak sensownie mówić o milczeniu? Pomimo tych pozornych trudności wielu filozofów próbowało zrozumieć sens milczenia. Wzywali do niego myśliciele dwudziestowieczni tacy jak Wittgenstein czy Husserl. Wittgenstein postulował milczenie w sprawach najistotniejszych, zaś Husserl zauważa, że percepcja kantowskich rzeczy samych w sobie odbywa się w całkowitym milczeniu.

W moich rozważaniach przedstawię poglądy współczesnych filozofów: B. Dauenhauera, M. Heideggera i A. Nehera, dotyczące milczenia.

Milczenie głębokie (*deep silence*)

Milczenie z natury swej jest fenomenologiczne, ponieważ ukazuje się bezpośrednio świadomości. W akcie milczenia dokonują się najbardziej istotne przejawy ludzkiego działania. Dauenhauer opisuje fenomenologicznie milczenie, nazywając je głębokim. Wyraża się ono na różne sposoby.

Jednym z jego przejawów jest święte milczenie (*sacrum silentium*), stanowiące część każdej liturgii. Relacja, jaka zachodzi pomiędzy słowem a milczeniem w liturgii, ma wymiar egzystencjalny, w którym znaczenie ludzkiej komunikacji podkreślane jest przez akt słuchania. Wysłuchane słowa – w milczeniu – nabierają innego sensu i znaczenia.

Innym przejawem milczenia głębokiego jest milczenie mistyczne (*communio crucis*). Jest ono świadomością tajemnicy Boga i Jego obecności w świecie. Milczenie mistyka wyraża sprzeciw wobec słowa, które nie jest w stanie opisać tego niezwykłego i wyjątkowego doświadczenia.

Rodzajem głębokiego milczenia jest także to pomiędzy bliskimi sobie osobami, które się kochają lub nienawidzą i nie zachodzi żadna werbalna wymiana informacji pomiędzy nimi. W rzeczywistości jednak, to głębokie milczenie wyraża więcej niż niejedno wypowiedziane słowo.

Można powiedzieć, że ten rodzaj doświadczenia głębokiego milczenia występującego w noetycznym świecie opisanym przez Husserla, a zinterpretowanym przez Dauenhauera, radykalnie oddziela wypowiedzane sądy od danych percepcyjnych nabywanych biernie przez podmiot, a milczenie od wypowiedzianego słowa¹.

Milczenie jako fenomen egzystencjalny

Heidegger w *Byciu i czasie* przedstawia milczenie jako fenomen egzystencjalny. Milczenie (*Schweigen*) jest wyróżnionym sposobem i istotową możliwością mowy. Mowa przysługuje jestestwu. Heidegger pojmuje jestestwo jako bycie-w-świecie. Bycie-w-świecie zaś umożliwia bycie z innymi i kroczenie za nimi.

„Ten sam egzystencjalny fundament ma inna istotowa możliwość mówienia: milczenie”².

Milczenie jest egzystencjalną możliwością mowy. Kształtuje rozumienie bardziej niż gadanina (*Gerede*). Heidegger zauważa, że właściwe użycie mowy kieruje nas ku milczeniu, a to z kolei powoduje rzeczywiste odkrycie bycia świata i bycia jestestwa³.

„Tylko w rzeczywistym mówieniu możliwe jest właściwe milczenie. Aby móc milczeć, jestestwo musi mieć coś do powiedzenia”⁴.

Głos sumienia

Sumienie (*Gewissen*) jest wiedzą o samym sobie. Mowa (*Rede*) jest egzystencją *Dasein*. Sumienie jest szczególnym rodzajem tej mowy, w której *Dasein*

¹ B.P. Dauenhauer, *Silence: the phenomenon and its ontological significance*, Bloomington 1980, s. 16–19.

² M. Heidegger, *Bycie i czas*, tłum. B. Baran, Warszawa 1994, s. 233.

³ J. Mizera, *W stronę filozofii niemetafizycznej: Martina Heideggera droga do innego myślenia*, Kraków 2006, s. 60.

⁴ M. Heidegger, *Bycie i czas*, dz. cyt., s. 234.

przemawia sam do siebie i wydobywa siebie z niepamięci dnia codziennego. Głos sumienia jest milczącym wezwaniem i przypomnieniem, że jestem kimś więcej niż jestem⁵.

„Sumienie wzywa, jedynie milcząc, tzn. zew przychodzi z bezgłosu nie-swojości i odwołuje poznane jestestwo, jako mające się stać cichym, w ciszę samego siebie”⁶.

Apofantyczność milczenia

Apofantyczność milczenia jest sposobem odsłaniania świata, w którym egzystencja (*Existenz*) objawia samą siebie. Takie milczenie jest znakiem, dzięki któremu świat ukazuje się nam jako sensowny. Tym szczególnym rodzajem odsłaniania świata jest lęk. Milczący lęk ma charakter apofantyczny. Ta apofantyczność odsłania pierwotny wymiar egzystencji i prowadzi do napięcia, jakie zachodzi pomiędzy tym, co sensowne, a tym, co nonsensowne⁷.

„Milczenie zdecydowanej egzystencji odsłania Siebie, które jest pierwotną podstawą fenomenalną pytania o bycie »Ja«”⁸.

Milczenie i Biblia

Neher próbuje zrozumieć milczenie w dialogu, który zachodzi pomiędzy człowiekiem a człowiekiem oraz Bogiem, pokazując dwa odmienne sposoby jego ukazywania: horyzontalny/poziomy (*horizontal*) i wertykalny/pionowy lub hierarchiczny (*vertical*)⁹. Milczenie w dialogu horyzontalnym jest milczeniem poziomym człowieka w relacji do Boga i drugiego człowieka. Milczenie w dialogu wertykalnym jest milczeniem hierarchicznym, w którym ludzkie „ja” jest w relacji pionowej do boskiego „Ja”.

Milczenie w dialogu horyzontalnym

Neher ukazuje różne przyczyny i pochodzenie milczenia w dialogu horyzontalnym. Wychodzi od motywów psychologicznych, moralnych, politycznych i innych, a kończy na stwierdzeniu, że każde milczenie coś odkrywa, zaś wybrane przez niego sposoby milczenia stają się bramą dla nowej nadziei.

⁵ W. Rymkiewicz, *Ktoś i nikt: wprowadzenie do lektury Heideggera*, Wrocław 2002, s. 177.

⁶ M. Heidegger, *Bycie i czas*, dz. cyt., s. 416.

⁷ W. Rymkiewicz, *Ktoś i nikt...*, dz. cyt., s. 257.

⁸ M. Heidegger, *Bycie i czas*, dz. cyt., s. 453.

⁹ P. Petit-Ohayon, *Neher: le «sourcier» du silence: lecture accompagnée de l'Exile de la parole*, Paris 2006, s. 36.

Motywy milczenia w Biblii są różne i liczne. Można je podzielić na:

- motywy psychologiczne: strach Adama i Ewy po grzechu pierworodnym, hipokryzja czy szukanie alibi przez Kaina po zabiciu swego brata Abła;
- motywy moralne: milczenie człowieka roztropnego w czasach niedoli, przeciwstawienie milczenia mądrego pogardzie bliźniego przez głupca, milczenie jako znak roztropności, milczenie sakralne;
- motywy polityczne: demagogia faraona, który udaje, że nie zna Józefa, milczenie fałszywych proroków czy fałszywych kapłanów;
- inne formy milczenia: bezmyślność, niewiedza, plotki, milczenie jako wina czy wina tych, którzy nie milczą.

W dialogu horyzontalnym milczenie może być bogate w znaczenie pomimo braku słowa. Może odkrywać to, co bywa zakryte przez wypowiedziane słowo¹⁰.

Milczenie w dialogu wertykalnym

Wielkie bogactwo milczenia objawia się w dialogu wertykalnym (pionowym lub hierarchicznym), jaki zachodzi pomiędzy Bogiem a człowiekiem. Niezależnie od poziomu duchowego człowiek biblijny jest prorokiem. Prorok to ten, który głosi słowo Boga, a Biblia jest miejscem spotkania tego słowa. W Biblii milczenie nigdy nie jest brakiem relacji, ale ustanowieniem innej relacji. Ten sposób relacji może być dziełem Boga, ale także dziełem człowieka. Bóg nie jest jedynym, który może korzystać z milczenia. Czasami człowiek może odmówić odpowiedzi na pytania czy prośby Boga i schronić się w milczeniu, jak to było w przypadku Jonasza czy Ezechiela, którzy odmówili Bogu i stali się niemi.

Neher zauważa, że w Biblii nie tylko kosmos wyraża się w milczeniu. Bóg posługuje się nim, aby podkreślić nieskończony wymiar swojego bycia. Ukryty Bóg mówi, ale przerwane milczenie jest jedynie małym promykiem odkrywania Jego jestestwa¹¹.

Milczenie w narracji biblijnej

Milczenie jest pierwszym działaniem Boga, który tworzy pejzaż Tory, a zarazem metafizyczną formą całego kosmosu¹². Neher zauważa, że kiedy Tora

¹⁰ Tamże, s. 38.

¹¹ Tamże, s. 43.

¹² Na temat milczenia Boga w Torze napisałem artykuł wydany drukiem w: *Fenomen milczenia w kulturze i języku: materiały interdyscyplinarnego sympozjum poświęconego pamięci profesor Jolanty Rokoszowej zorganizowanego przez Wydział I Filologiczny*, Kraków 2018.

mówi o milczeniu słońca, snu czy mądrości, wypowiada się w trzeciej osobie, natomiast samo milczenie przedstawia się w pierwszej osobie. Na pytanie: kto milczy w Torze, odpowiemy, że to ja milczę¹³. Neherowska semantyka milczenia sprowadza jego znaczenie do sześciu hebrajskich wyrazów podzielonych na trzy pary. Każda z nich symbolizuje inny wymiar milczenia. Inercja jest biernym poddaniem się milczeniu wyrażonym przez dwa czasowniki דמם (*damam*) i שתק (*szataq*), siła milczenia to חשה (*hasho*) i חרש (*harash*), a milczenie jako wyzwanie to אלם (*elem*) i השתר פנים (*hester panim*)¹⁴.

Milczenie jako inercja

Czasownik hebrajski כמד oznacza być cichym, zamilknąć, a קתש zamilknąć, uciszyć się. Inercja jest negatywną formą milczenia. Wyraża śmierć i noc. Czasami milczenie śmierci i nocy ma źródło w Bogu. Ta forma milczenia występuje w Psalmie 22, w historii króla Saula i opowiadaniu o Eliaszu.

Milczenie jako aktywność

Czasownik hebrajski חשה oznacza milczeć, nakazać milczenie, wahać się, ukrywać, a שרה znaczy być głuchym, być cicho, milczeniem wyrazić przyzwolenie. Aktywny wymiar milczenia objawia się w dialogu, proroctwie, obietnicy i próbie. Abraham jest najpełniejszym przykładem tego typu milczenia.

Milczenie jako wyzwanie

Słowo hebrajskie מלא wyraża ciszę oraz bycie niemym, a מינפ רתשה jest terminem biblijnym oznaczającym ukrytą twarz Boga. Bóg ma ukrytą twarz, ale to nie znaczy, że jest nieobecny. Opatrzność Boża działa, tyle że w ukryciu. Ten rodzaj milczenia jest wyzwaniem. Stoi pomiędzy inercją a energią. Neher zajmuje się trudnymi przypadkami milczenia związanymi z historią Hioba i Holocaustem. W tym rozumieniu milczenie jest wyzwaniem, by zaufać Bogu pomimo cierpienia. Wyzwanie milczenia otwiera bramę dla nowej nadziei¹⁵.

¹³ A. Neher, *L'exil de la Parole: du silence Biblique au silence d'Auschwitz*, Paris 1970, s. 17.

¹⁴ B.D. Cohen, *The theological problem of the silence of God*, Kioto 1992, s. 24.

¹⁵ Tamże, s. 26 i nn.

Biblijne przykłady milczenia

Neher analizuje szereg form milczenia, które są powiązane z konkretnymi postaciami występującymi w Biblii, zaczynając od pierwszych rodziców – Adama i Ewy.

Adam i Ewa

Adam prowadzi z samym sobą monolog horyzontalny. Wymienia zwierzęta, mówi o Ewie, że jest ciałem z jego ciała, ale z nią nie prowadzi żadnego dialogu. Podobnie Ewa. Odmawia bezpośredniej rozmowy z Adamem, rezerwując ją wyłącznie dla węża. Obie strony prowadzą dialog poziomy, w którym nie ma wymiany prawdziwych słów, a jest jedynie milczenie. Strach po grzechu zmusza Adama i Ewę do szukania alibi i zadania pytania o boską obecność. „Gdzie byłeś Boże” i „gdzie jesteś człowieku” są aktualne i dzisiaj¹⁶.

Kain

Kain jest pierwszym synem Ewy i Adama, urodzonym po wygnaniu z raju. To Ewa nadała mu imię, które znaczy „otrzymałam mężczyznę od Jahwe”. Kain nie prowadzi dialogu ze swym młodszym bratem. Trzeba zauważyć, że postać Abla jest tragiczna. Cała jego egzystencja jest milcząca. Na poziomie relacji pionowej Kain nie podejmuje też dialogu z Bogiem. Sprzeciwia się Mu i milczy. Należy jednak zaznaczyć, że mowa Boga kierowana do Kaina nie jest jasna. Kain, zamiast zaangażować się w dialog wertykalny, prowadzi jedynie dialog horyzontalny – bez treści, i szuka alibi dla siebie po zabiciu brata, tak jak jego ojciec Adam po grzechu pierworodnym. Słowo Boga nie stało się okazją do dialogu wertykalnego, ale spowodowało zamknięcie relacji horyzontalnej przez autorytarną odmowę. Kiedy Kain zgadza się rozmawiać z Bogiem, to nie po to, aby prowadzić dialog, ale po to, aby szukać alibi dla swojego buntu. „Czy ja jestem stróżem brata mego?” Nie. Istnieje inny stróż, jedyna osoba, która może siebie określić przez Ja, czyli pierwsza osoba o bezwzględnych wartościach. Ten, który miał dopilnować, aby człowiek nie został zabity – zawiódł¹⁷. Odpowiedzialność Kaina jest ograniczona, ale Boga nie, ponieważ Jego zaangażowanie jest nieskończone.

¹⁶ P. Petit-Ohayon, *Neher...*, dz. cyt., s. 122.

¹⁷ Tamże, s. 126–130.

Noe

Pokolenie Noego jest zdeprawowane. Noe od samego początku jest postacią niejednoznaczną i niepokojącą. Został określony jako idealny w swoim pokoleniu. Ale co to oznacza? Jego pokolenie było zwyrodniałe, zatem nie-trudno było być tym jedynym i idealnym. Wielu żydowskich egzegetów wątpi w wyjątkowość i doskonałość Noego. Według nich – nie mógł być idealny i doskonały w pokoleniu Abrahama, gdzie standardy moralne były niezwykle wysokie. A milczenie Noego jest znakiem jego egocentryzmu. Ziemia ludzi pokolenia Noego jest zamkniętym wszechświatem, gdzie świat jest zamknięty w milczeniu, a komunikacja ma charakter informacyjny. Milczenie i mowa Noego nie są twórcze i w konsekwencji prowadzą do dramatu¹⁸.

Podsumowanie

Milczenie jest fenomenem egzystencjalnym, który dany jest nam bezpośrednio w świadomości. Milczenie kształtuje rozumienie świata i odkrywa pełniej nasze jestestwo. W akcie milczenia dokonują się najbardziej istotne przejawy ludzkiego działania. Milczenie może mieć charakter liturgiczny, mistyczny lub psychologiczny.

Myślenie liturgiczne zmienia znaczenie wysłuchanych słów w milczeniu, doświadczenie mistyka wyraża sprzeciw wobec słowa, które nie jest w stanie oddać tego przeżycia, a milczenie psychologiczne jest ciszą, która manifestuje ból bardziej niż wypowiedane słowa.

Milczenie biblijne odsłania inną perspektywę relacji człowieka do człowieka i Boga. Neher pokazuje dwa odmienne sposoby jego ukazywania: horyzontalny i wertykalny. Biblijne milczenie dotyczy Boga, człowieka i całego kosmosu. Jest działaniem, które zmienia relacje. Milczenie biblijne jest inercją, kiedy mówi o śmierci i nocy, jest aktywnością, gdy dotyczy proroctwa, obietnicy czy próby, i wreszcie jest wezwaniem, by zaufać Bogu.

Myśl filozoficzna bada milczenie w wielu wymiarach. Nie tylko stara się odpowiedzieć na pytanie o jego sens, ale i opisać je w kategoriach metafizycznych czy religijnych. Filozoficzny logos bowiem nie neguje milczenia filozofa.

¹⁸ Tamże, s. 131–133.

Bibliografia

- Cohen B.D., *The theological problem of the silence of God*, Kioto 1992.
- Dauenhauer B.P., *Silence: the phenomenon and its ontological significance*, Bloomington 1980.
- Heidegger M., *Bycie i czas*, tłum. B. Baran, Warszawa 1994.
- Fenomen milczenia w kulturze i języku: materiały interdyscyplinarnego sympozjum poświęconego pamięci profesor Jolanty Rokoszowej zorganizowanego przez Wydział I Filologiczny PAU*, Kraków 2018.
- Mizera J., *W stronę filozofii niemetafizycznej: Martina Heideggera droga do innego myślenia*, Kraków 2006.
- Neher A., *L'exil de la Parole: du silence Biblique au silence d'Auschwitz*, Paris 1970.
- Petit-Ohayon P., *Neher: le «sourcier» du silence: lecture accompagnée de l'Exile de la parole*, Paris 2006.
- Rymkiewicz W., *Ktoś i nikt: wprowadzenie do lektury Heideggera*, Wrocław 2002.

Streszczenie Milczenie i filozofia

Milczeniem zajęli się dwudziestowieczni myśliciele, tacy jak Dauenhauer, Heidegger i Neher. W swojej filozoficznej analizie odkryli bogactwo milczenia w warstwie fenomenologicznej, metafizycznej i religijnej. Dauenhauer wprowadził do filozofii pojęcie milczenia głębokiego, Heidegger nazwał je fenomenem egzystencjalnym, a Neher odstąpił inny jego horyzont – milczenie biblijne. Ci wybitni filozofowie przywrócili rangę milczenia i zachęcili innych do pogłębienia ich myśli o milczeniu.

Summary Silence and philosophy

Twentieth-century thinkers such as Dauenhauer, Heidegger, and Neher turned to silence. In their philosophical analysis they discovered the richness of silence in the phenomenological, metaphysical and religious layers. Dauenhauer introduced the concept of deep silence to philosophy, Heidegger described silence as an existential phenomenon, and Neher revealed another horizon of silence – biblical silence. These distinguished philosophers restored the rank of silence and encouraged others to deepen their thoughts on this subject.